

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ 42

Հ. ՊՕՂՈՍ ՀԱՄԵԼԵԱՆ. - Քննական ակնարկ Հայկական վաղաքարային ժրվածքի մեջ Տիրամոր վերափոխման մասին 49

Prof. Marc-Antoine van den Oudenrijn O. P. - Notes sur quelques ouvrages arméniens de provenance dominicaine 61

ՏՊՔԹ. Պ. ՄԻՍԱԿԵԱՆ. - Ճշմոտեմբ 65

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԵՐԿԱԹ. - Առաւել 57

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Արեւելահայ հրապարակագրութիւն. - Գրիգոր Արծրունի 58

Հ. Մ. Ճ. - Փոթորիկն ահա 67

ՏՊՔԹ. Յ. ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ. - Շահմիրան-Վիշապը և երկամարդանալու զաղանիքը (հէքեթ) 68

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Եղիա Տէմիրճեպաշեան 72

Հ. Մ. Ճ. - Անմեղներուն 90

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ. - Ժողովրդական նկարիչ Ստեփան Աղաջանեանի արւեստը 79

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ԽՄԲ. - Փրոֆ. Վահան Թովթմեանի խաղաղական մամուլին մէջ 84

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ԻՏԱ. - Յանուն խաղաղութեան 88

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ «Բազմավէպ»-ի 1949-ի «Բացարկ»-ին և 1950-ի «Գեղունի»-ին շուրջ 91

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. Ե. Փ. - † Հանգիստ հոգւոյ Հ. Թէոփր Վ. Սիրունեան 95

PHILOLOGIE

P. Paul Hamélian. - Critique d'un document sur l'Assomption de la Sainte Vierge 49

Prof. Marc-Antoine van den Oudenrijn O. P. - Notes sur quelques ouvrages arméniens de provenance dominicaine 61

Dr. B. Missakian. - Une précision 65

LITTÉRATURE

Arsène Yerghat. - Matinée (poésie) 57

P. M. Djanachian. - Le journalisme arménien: Kiikor Artzrouni 58

P. M. Dj. - La tempête (poésie) 67

Dr. H. Der Ghazarian. - Chahmiran le Dragon et le secret de devenir jeune 68

P. Mesrop Djanachian. - Elie Démirdjibachian (suite de N.º 11-12 de l'année 1948) 72

P. M. Dj. - Aux innocents (poésie) 90

BEAUX-ARTS

Aram Yéréman. - L'art du peintre Stepan Aghadjanian 79

ECHO ARMÉNIEN

Réd. - Le Prof. V. Totomiantz dans la presse italienne 84

DIVERS

Ida. - Au nom de la paix 88

Appréciations sur l'édition Numéro spécial 1949, 7-12 de «Pazmaveb» et sur l'illustration arménienne «Keghou-ni» de 1950 91

NECROLOGIE

P. E. P. - † La mort du Rév. Père Théodore Sirounian 95

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԵՂԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1843 - 1951
109-րդ ՏԱՐԻ



ՄԱՐՏ - ԱՊՐԵԼ
ԹԻՒ 3-4

ՔԻՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱԹՈՒՂԹԻ ՄԸ

ՏԻՐԱՄՈՐ ՎԵՐԱՓՈԹՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԲԱԶՄԱՎԵՊի նախընթաց թիւերուն մէջ¹ լոյս տեսաւ շահեկան յօդուած մը, որ կ'անդրադառնար գլխաւորապէս Տիրամոր վերափոխման մասին՝ Հայ Եկեղեցւոյ հայթայթած հնագոյն վաւերաթուղթերու վրայ:

Յարգելի յօդուածագիրը իր պատմական վկայագրներու շարքին՝ մեզի կը ներկայացնէր Մովսէս Խորենացիի՝ Արծրունի իշխանին ուղղած պատասխանի նամակը, ուր բացայայտ կերպով կը խօսուի Ս. Աստուածածնի վերափոխման վրայ²:

Ներկայ պարագային, քնականաբար, այս վաւերագիրը այնքան հետաքրքրական ու արժէքաւոր կրնար ըլլալ, որքան անոր հնութիւնը բացառիկ զիրք մը գրաւած կը թուէր՝ ընդհանուր եկեղեցական միւս ծանօթ վաւերագրներուն միջեւ:

Արդարեւ եթէ, ինչպէս յարգ. յօդուածագիրը մեզի կը ներկայացնէր, Մ. Խորենացիի նամակը Ե. դարու հարազատ գրութիւն մ'ըլլար, կրնայինք զայն եկեղեցական հնագոյն վաւերագրներէն մին նկատել: Սակայն ուշադիր քննութիւն մը մեզ կ'առաջնորդէ այն եզրակացութեան թէ Մ. Խորենացիի նամակը շատ ուշ ժամանակ հրապարակ ելած կեղծ գրութիւն մըն է:

ՆԱԽԸՆԹԱՅ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻՒ ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿԻՆ

Յեթ թէր, գերմանացի հայագէտը, անցեալ դարու վերջերը արդէն նկատած էր Մ. Խորենացիի այս շատ հետաքրքրական նամակը և կ'ըսէր թէ «Մովսէսի այս նամակը շատ մեծ յարգ կ'ունենար իրեն

(1) Հ. Ե. Խայեաթ «Ս. Աստուածածնի վերափոխումը Հայոց քով» Բազմավէպ. ՃԸ. (1950), էջ 207-216:

(2) «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» - Մ. Խորենացւոյ Մատենադրութիւնը. Վենետիկ, 1865, էջ 283-294:

ամենահին մարեմախօսական գործը հայաստանադարանութեան եթէ հարազատ ըլլար: Բայց առանց տարախօսի անհարազատ և խարախօսի համարելու է³: Ու կեղծումին ժամանակն ալ որոշելով կ'ըսէր՝ թէ «Աւելի մերձուստ կը մակարեկենք որ այս խարախօսութիւնը ժԱ. դարու սկիզբն եղած ըլլայ⁴»:

Այս վճիռը հազիւ ելած Հ. Բ. Սարգիսեան 1887-ին Բազմավեպին մէջ երկար յօդուածով մը պաշտպանեց Խորենացիի գրութեան հարազատութիւնը⁵:

Ահա իր պաշտպանողականին ամփոփումը:

Հ. Բ. Սարգիսեան Ֆեթթէրի հերքումի փաստերը երեքի կը վերածէ:

ա) Մ. Խորենացիի, ինչդէի առարկայ նամակը անհարազատ նկատուած է Ֆեթթէրէ, որովհետեւ անոր յառաջարանը յայտնի նմանողութիւն է Մովսէսի Պատմութեան գրքին յառաջարան նամակին հետ:

բ) Արծրունի իշխանին ուղղուած նամակին մէջ Մովսէս մարգարէական խօսքեր կ'ուղղէ նոյն իշխանին, ըսելով թէ Աստուած իրեն յայտնած էր որ իր տոհմէն երեք հոգի նահատակութեան պիտի ենթարկուին, որոնցմէ մին սակայն ուրաշալիով պիտի զրկուի մարտիրոսական պատկէն: Սակայն Աստուած միւս երկուքին մարտիրոսութեան իրր վարձք պիտի դարձնէ իրենց տոհմին նախկին արքայական պսակը: Արդ գերմանացի բանասէրը իրաւամբ կը նկատէ թէ այս մարգարէութիւնները, որոնցմէ առաջինը իրականացաւ 786-ին և երկրորդը 908-ին, ցոյց կու տան թէ դէպքերու հետագայ հեղինակէ մը գրուած են:

գ) Խորենացիի այս գրութեան մէջ

Խորաստեղծաբար պարսկաստանի մայրաքաղաք կը կոչուի, ինչ որ է-Բ. դարերուն սկսաւ ըլլալ:

Այս երեք առարկութիւններուն Հ. Բ. Սարգիսեան կը պատասխանէ: Գրութեան զանազան պարագաները նկատած, կ'ըսէ ան, ակնյայտնի կ'երեւի թէ անոր մէջ մէկը ձեռք խառնած է: Ուստի այն մարգարէական տողերը, ինչպէս նաեւ Խորաստեղծաբար անունը, իբր բացատրական յաւելում, յետոյ ներմուծուած հատուածներ են: Մինչ նամակի սկզբնաւորութեան նմանութիւնը՝ Մ. Խորենացիի պատմութեան գրքին յառաջարանին հետ՝ աւելի եւս կը հաստատէ, կ'ըսէ Հ. Բ. Սարգիսեան, երկու գրութիւններու նոյն զրէնէն ելած ըլլալը:

Այսպէս լուծելով Ֆեթթէրի երեք առարկութիւնները, կ'անցնի զրական կերպով փաստելու նամակին հարազատութիւնը:

Իր պատճառաբանութիւնը հետեւեալն է: Ֆեթթէր՝ Մովսէսի նամակը ժԱ. դարու գրութիւն նկատեց, արդ քանի որ ան ծանօթ էր արդէն ժԱ. դարէն շատ առաջ մեր մատենագրութեան մէջ, հետեւցնելով է, կ'ըսէր, որ այդ գրութիւնը հարազատ է:

Եւ փաստելու համար թէ իրապէս այդ գրութիւնը ծանօթ էր ժԱ. դարէն առաջ՝ երկար էջեր լեցուցած է ցուցնելով որ ան ժԱ. դարը կանխող ճառընտիրներու մէջ կը գտնուէր, մինչեւ իսկ Սողոմոն Մաքեանցաց վանահօր կազմած ճառընտիրն մէջ (Բ. դարէն): Վերջին փաստը պարզ ենթադրութիւն մ'ըլլալով հաւանականութեան սահմանին մէջ կը մնայ:

Հ. Բ. Սարգիսեանի պաշտպանողականը այն օրէն ի վեր հերքում չունեցաւ. և

(3) Հ. Բ. Տաշեան «Հայկական աշխատասիրութիւնը Ֆեթթէրի» Վիեննա, 1895, էջ 99:

(4) Հ. Բ. Տաշեան, «Հայկ. Աշխ. Ֆեթթէրի» Վիեննա, 1895, էջ 100:

(5) Հ. Բ. Սարգիսեան «Քննադատութիւն ի վերայ թղթին Մ. Խորենացիի առ Սահակ Արծրունի և պատմութեան Տիրամօրն ի Հոգեաց Վանա» Բազմավեպ, ԽԵ (1887), էջ 97-116:

«չ ալ ուղղակի նկատողութեան առնուեցաւ. գուցէ որովհետեւ անոր կը պակսէր համոզիչ ոյժը: Ուստի Հ. Բ. Տաշեան երբ Ֆեթթէրի գործերը թարգմանած կը հրատարակէր, 1893-ին, ոչ իսկ ակնարկ մը կ'ընէր Սարգիսեանի գրութեան վրայ:

Եւ այդ օրէն ի վեր լուծելով կը տիրէր Խորենացիի այս նամակին շուրջ, քանի որ բանասիրութիւնը զբաղած էր մեծագոյն մտահոգութեամբ, լուծելու Խորենացիի պատմութեան առեղծուածը: Սակայն երբ Մանանդեան 1934-ին⁶ այդ առեղծուածին լուծումը կու տար, պատմահայր Մովսէսը Թ. դարու հեղինակ յայտարարելով, վերոյիշեալ նամակէն փաստ կ'առնէր իր վարկածը հաստատելու, ուրեմն Մանանդեանի համար ալ ակնհերեւ էր թէ Մովսէսի՝ Արծրունի իշխանին ուղղած նամակը՝ յետին դարու գրութիւն էր:

Հակառակ ուղղութեամբ՝ Հ. Բ. Խաչիաթ, անցեալ տարի Բազմավեպի մէջ, նկատելով որ տակաւին Հ. Բ. Սարգիսեանի պաշտպանողականին ուղղակի հերքում մը եղած չէ, գործածեց այդ նամակը իբր Մովսէսի հարազատ գրութիւն և Ե. դարու վաւերագիր մը:

Արդ աչքի առջեւ ունենալով Հ. Բ. Սարգիսեանի պաշտպանողական յօդուածը, աւելի ուշադիր քննութեամբ պիտի մօտենամ Մ. Խորենացիի գրութեան, տեսնելու համար թէ հնարաւոր է պաշտպանել տակաւին անոր հարազատութիւնը:

ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ընթերցողներու դիւրութիւն ընծայելու համար ներկայացնենք համառօտ մը խնդրի առարկայ նամակին պարունակութիւնը: Մ. Խորենացիի նամակը՝ պատասխանն է Սահակ Արծրունի իշխանին մէկ խնդրանքին, որով բարեկամ իշխանը՝ կարգալէ

վերջ անոր պատմութեան գիրքը, փափաքը կ'ունենար ստոյգ կերպով տեղեկանալու, իր գաւառին՝ Հոգեաց վանքին հրաշագործ պատկերին պատմութիւնը. վասնզի անոր մասին զանազան աւանդութիւններ կը շրջէին:

Մովսէս ընդունելով հրաւերը, կը գովէ նախ իր մեկենասին իմաստութիւնը, անոր տոհմային ազնուականութիւնը և մարգարէական խօսքերով ցոյց կու տայ թէ օր մը թագաւորական պսակին պիտի արժանանան: Յետոյ կ'անցնի պատմելու թէ ինչպէս Ս. Կոյսը իր մահուան մօտալուտ ըլլալը՝ տեսիլքով մը իմանալով, կը հազորդէ զայն առաքեալներուն: Անոնք ալ ուղեւոր ըսվելուն յիշատակ մը ունենալ իրմէ, կը խնդրեն որ Ս. Յովհաննէսի կիպարիս փայտի վրայ նկարած Տիրամօր պատկերը օրհնէ և խնդրէ Յիսուսէ՝ շնորհել անոր հրաշագործ զօրութիւն, յատկապէս բորոտութիւնը սրբելու:

Երբ Ս. Կոյսը պատկերը ձեռքը առած կ'աղօթէ, յանկարծ երկնքէն լոյս մը կը ծագի և կ'իջնէ պատկերին վրայ: Տիրամօր մայրը այն ատեն լալով կը համբուրէ զայն: Մինչ առաքեալները պատկերը իր ձեռքէն առնելով կ'երկրպագեն: Հոս հեղինակը առանց յիշատակելու Ս. Կուսին մահուան պարագան, կ'անցնի անոր թաղման նկարագրութեան, ուր կը մօցնէ արդէն պատկերին կատարած հրաշքները, մասնաւորապէս բորոտները սրբելու. Տիրամօր թաղումէն յետոյ նոր տեսարան մը կը բացուի. Բարթողիմէոս առաքեալ որ Հնդկաստան գտնուելով ներկայ եղած չէր Տիրամօր մահուան, կը հասնի Երուսաղէմ ու ջերմապէս փափաք կը յայտնէ գոնէ Աստուածամօր մարմինը տեսնելու գերեզմանին մէջ. գերեզմանը կը բացուի. բայց մարմինը չկայ: Բարթողիմէոս կ'ողբայ անմխիթար իր զրկումը: Այն ատեն առաքեալները զինքը միջիթարելու համար իրեն կը նուիրեն Ս. Յովհաննէսի գծած ու Տիրամօր օրհնած հրաշագործ պատկերը,

(6) Հ. Մանանդեան «Խորենացիի առեղծուածի լուծումը» Յերեկան 1934, էջ 155-157:

զոր ինքը կը բերէ Հայաստան, ուր չկար այլ եւս Ս. Թադէոս, քանի որ Սանատրուկ զինքը սպաննած էր: Ս. Բարթողիմէոս պատկերը կը բերէ Անձեւացեաց գաւառը, ուր Գարբնաց քար կոչուած տեղը՝ հաւածելով Անահայ տաճարին կուռք շինող դարբինները, կը զետեղէ զայն ու վրան մատուռ մը կը շինէ: Շատ ժամանակ վերջ Ս. Գրիգոր այս տեղերը այցելած ատեն, վանքեր ու եկեղեցիներ կը շինէ, բայց Տիրամօր մատուռին չի դաշխ, որովհետեւ առաքելական շինուածք էր: Եւ հեղինակը կը վկայէ թէ իրեն ատեն ալ կար այդ մատուռը և դեռ հոն բժշկութիւններ կը կատարուէին:

ՆԱՄԱԿԻՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐԸ

Վերեւ համառօտուած պատմութիւնը երբ բաղդատենք ուրիշ վկայաբանական գրութիւններու հետ, մենք կը գտնենք որոշ նմանութիւններ, մինչեւ իսկ հատուածական մէջբերութիւններ, որոնք կը ցուցնեն թէ հեղինակը՝ իր պատմութիւնը յօրինած միջոց օգտագործած է ուրիշ գրութիւններ ալ: Արդ բաղդատելով մեր ներկայ գրութիւնը անոնց հետ՝ մէջտեղ կ'ելլէ անոր հարազատութեան ու վաւերականութեան հարցը:

Արդէն Հ. Բ. Սարգիսեան մատնանիշ քրտն էր այդ գրութիւնները, որոնց հետ նմանութիւններ ունի Մովսէսի նամակը, անկէ հետեւցնելով միշտ Խորենացիի գործին հարազատութիւնը: Մենք ալ քննենք՝ աւելի ուշադիր կերպով զանոնք:

(7) Մ. Խորենացիի մէջբերումներու համար գործածեցինք, Մ. Խորենացոյ Մատենագրութիւնը. Վենետիկ, 1865, իսկ Գիտնիստի Արեւմտագիտելի առ Տիտոս գրած թուղթին համար նախընտրեցինք ուղղակի Ս. Վազարու Մատենագրարանին թիւ 1463 Զեռագիրը գործածել, որ նոյն հեղինակին ամբողջական գործերու հաւաքածոն է, թարգմանուած Ստեփանոս Սիւնեցիէն. ինչպէս Զեռագիրին յիշատակարանին մէջ կը կարդանք, (տես ծանոթ. 9):

ԳԻՏՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԱՐԱՅԻՆ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Մ. Խորենացիի նամակին ամէնէն էական ու կարեւոր հատուածը՝ անշուշտ Տիրամօր պատկերի պատմութեան և անոր հետ սերտորէն կապուած Աստուածամօր մահուան ու վերամիսման պարագաներն են:

Եթէ նամակին սկզբնաւորութեան մէջ՝ ընդունինք թէ ներմուծումներ եղած են, որով պիտի հերքուի Պեթթէրի ցոյց տուած դժուարութիւնները, մինչեւ իսկ զեղչենք ամբողջ Պատկերի պատմութիւնը կանխող հատուածը, ուր, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, դեռ կը մնային նոյն դժուարութիւնները, չենք կրնար սակայն՝ Պատկերի պատմութեան հատուածէն բան մը պակսեցնել, առանց այնու ամբողջ գրութեան իմաստը աւերելու: Մէկ բառով՝ այդ պարագային Մ. Խորենացիի գրութենէն՝ ոչինչ մնացած կ'ըլլայ, եթէ ոչ աւանդութիւն մը լոկ՝ թէ Տիրամօր հրաշագործ պատկեր մը կը գտնուէր Վասպուրական գաւառին մէջ:

Ուստի հարկ է ընդունիլ թէ գոնէ Մ. Խորենացիի նամակին՝ Պատկերի պատմութիւնը պարունակող հատուածը՝ ամբողջութեամբ մէկ հեղինակի գործ է: Արդ ճիշտ այս հատուածիս մէջ, ինչ որ Տիրամօր մահուան վրայ կը պատմուին, փոխառնուած են Գիտնիստի Արեւմտագիտելի առ Տիտոս գրած թուղթէն: Ահա համեմատութիւնները⁷:

Ուստի հարկաւոր է եզրակացնել՝ թէ Մ. Խորենացիի գրութեան մէջ վերամիսման պատմութեան յիշեալ հատուածները, փոխառնուած են կեղծ-Գիտնիստի թուղթէն, և ան ալ անոր հայերէն թարգմանութիւնէն:

Այսու ապահով կ'ըլլանք թէ Գիտնիստի առ Տիտոս գրած թուղթը, նոյն հեղինակին միւս գործերուն հետ թարգմանուած է և թարգմանութեան տարին ալ որոշուած կ'ըլլայ, ինչ որ մեր փաստին ամենակարեւոր կէտն է:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Արդ ի ժողովել աշակերտացն համագումար միարանութեամբ ի յարկել զաստուածամայրն ըստ բանի տեառն, երբ ոչ մարմին է անդ և արժուիք ժողովեցին...», (էջ 230):

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Արդ Բարդողիմէոս առաքեալ մի յերկոտասանից ոչ գոյր ընդ նոսա ի զուգահաւարման կոշիկն, վասն զի կամք էին Տեառն յայտմ այսպէս լինել...: Եւ եկեալ նա յետոյ առ առաքեալսն բռնազրօնաց զնոսա ցոյցանել նմա զգանձն տառուածային, զմարմին աւեւորման կոշիկն», (էջ 293):

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Եւ յօժարեալ նոցա ընդ զփափաք տեսչանաց եղբորն իւրեանց, բացեալ այնուհետեւ գտարք զերեզմանն, գտին ունայն յաստուածակիր մարմնոյն: Եւ հիացեալք իմացան թէ ի դարձեալ օրհնութեան հրեշտակացն և սաղմոսներգութեանցն, զկնի երկն առուրք ի նոցանէ փոխադրեցաւ մարմինն սուրբ ի ձեռն նոցին հրեշտակաց դասուց», (էջ 293-4):

Այս համեմատութիւններով ակներեւ կը յայտնուի երկու գրութիւններու միջեւ եղած առնչութիւնը: Չենք կրնար ըսել թէ Գիտնիստին է՝ Խորենացիէն օգտուողը: Վասնզի Գիտնիստի գրութեան մէջ, յիշեալ հատուածները իրենց բնական կարգին մէջ կը գտնուին, մինչ Խորենացիի մէջ ընդհանուր մէջ բերուած են ու ընդ բաղդաւորութեամբ մէջ բերուած են ու նոր տեղ մը ազդեցութեամբ կերպարանքն ունին: Օրինակի համար, վերջին հատուածին մէջ կ'ըսուի՝ թէ առաքեալները զերեզմանը պարապ գտնելով իմացան որ հրեշտակներու երգին զաղբելովը՝ Տիրամօր մարմինը երկինք փոխադրուած է: Այս բացատրութիւնը ենթադրել կու տայ թէ հեղինակը նախապէս ըսած ըլլայ որ Տիրամօր թաղումէն յետոյ հրեշտակները

ԿԵՂԾ-ԳԻՏՆԻՍԻՈՍ

«Յայնժամ և դասք Առաքելոցն սրբոց իսկ և իսկ ըստ ակնարկութեան ի բարձանց... գտան եկաւորեալ համագումար միարանութեամբ ի սուրբն արդարեւ, ըստ այնմ թէ ոչ շնորհակալ մարմնոյ անդր և արժուիք ժողովեցին...», (էջ 459):

ԿԵՂԾ-ԳԻՏՆԻՍԻՈՍ

«Վասն որոյ ի հաւատարմութիւն այսոցիկ իրակերտութեանց՝ գտաւ ոմն մի առ նոցունց իսկ առաքելոցն սրբոց նուագեալ առ ի թուոյ նոցա ի ժամանակի զուգահաւարմանն, որոյ եկեալ յետոյ ի բռնազրաւել զառաքելայն առ ի ցոյցանել նմա ակն յայտնի զգանձն անկողնային՝ զմարմինն վաւերական աւեւորման կոշիկն», (էջ 460-1):

ԿԵՂԾ-ԳԻՏՆԻՍԻՈՍ

«Հարկաւորեալ յայնժամ ընդ զտարփոմն եղբարն, բացեալ զգերեզմանն, գտին ունայն և թափուր ի սուրբ մարմնոյն: Եւ յայնժամ զգացեալք անդուստ ի միտ առին թէ յետ դաւադրեալ հրեշտակայն սաղմոսներգութեանցն, դարեւոյ հրեշտակայն սաղմոսներգութեանցն, փոխադրեալ եղեւ մարմինն սուրբ ի ձեռն նոցին իսկ հրաշքն սեւից զաւարաց», (էջ 261):

Իջած և երեք օր անոր գերեզմանին քով հսկած ըլլան երգերով, ինչպէս, յիշեալ կ'ըսուի կեղծ-Գիտնիստի գրութեան մէջ՝ «Եղեալ ի տեղով կոչեցեալն Գէթ(թ)սեմանի, լսելով մինչեւ ցերիս առուրս ի վերայ ամենասուրբ թաղմանն զսաղմոսներգութիւնս հրաշալուրս հրեշտակայն տական ձայնիցն, և այլ ոչ եւս» (էջ 460):

Մինչ Մ. Խորենացիի գրութեան մէջ այս բացատրութիւնը գոյութիւն չունի և հետեւաբար իր մէջ բերած խօսքերը անխառն կը մնան և մեզի կը յայտնեն իր առջեւ ունեցած աղբիւրը:

Ուստի հարկաւոր է եզրակացնել՝ թէ Մ. Խորենացիի գրութեան մէջ վերամիսման պատմութեան յիշեալ հատուածները, փոխառնուած են կեղծ-Գիտնիստի թուղթէն, և ան ալ անոր հայերէն թարգմանութիւնէն:

մանութենէն, ինչպէս կարելի է հետեւցնել վերի համեմատութիւններէն 8:

Արդ Դիոնիսիոս Արիստագացիի յիշեալ թուղթը կրկնակի կեղծ գրութիւն է և անոր շարադրութեան ժամանակը կը համարուի Բ. դար. վասնզի, ինչպէս կը պատճառարանէ Jugie ֆրանսացի բանասէրը, Անդրէաս Կրետացին († 740) վերափոխման ջատագովականը գրել ու գելով՝ հաւաքած էր նախորդ դարերու Ս. Հայրերու վկայութիւնները, ու մէջ բերած էր նաեւ Դիոնիսիոս Արիստագացիէն շատ մութ վկայութիւն մը՝ զանց ընելով վերի յատակ վկայութիւնը: Ինչ որ անշուշտ ենթադրել կու տայ թէ իր ժամանակ տակաւին Դիոնիսիոսի յիշեալ գրութիւնը հրապարակ ելած էր:

Սակայն մենք մեր եզրակացութեան համար կ'ուզենք աւելի որոշ կոռուան մը

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Յայնժամ առեալ ամէնօրհնեալ սրբուհւոյն զպատկերն ի ձեռս իւր տարածեաց զաստուած ընկալ ձեռս իւր յերկինս և ասէ. Տէր Աստուած ամենակալ, Հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բարերար և բազումօրոյմ, որ առաքեցեր զմիածին որդիդ քո վասն կենաց աշխարհի, մարմնանալ յանարժան աղախնոյ քո...», (էջ 292):

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Իսկ յորժամ աւանդեաց զհոգին իւր սուրբ անարատ Կոյնն ի ձեռս Տեառն, ամբոխ Հրէից յուզէր և հասեալք ի վերայ առաքելոցն, կա-

(8) Համեմատութիւնները լաւ նկատող մը կ'անդրադարձնայ թէ Խորենացի ամփոփելով Դիոնիսիոսի շարադրութիւնը, բառացի մէջբերումներ չ'ընէր. սակայն իր ընտրած բառերը ճիշտ անոնք են որ Դիոնիսիոսի թարգմանիչը գործածած է. ինչպէս համագոյնմար միաբանութեան, զուգահեռաբանութեան, բռնագործութեան... ևն. Ասով յայտնի կ'երևի որ Խորենացիի վերադրուած գրութիւնը ուղղակի Դիոնիսիոսի Հայ թարգմանութենէն կախում ունի:

(9) Հմմտ. Զեազգիւր Ս. Ղազարու Մատենադարանի թիւ 1463. Յիշատակարան Զեազգիւրն (էջ 478): «Ի վեցհազարերորդի Երկերիւրորդի ամի արարածոց աշխարհիս ըստ յունարէն թուոյ ի չորեքասաներորդի

ունենալ և այդ ալ, վերը ըսածնիս է: Այսինքն՝ Խորենացիի գրութիւնը ուղղակի կախում ունի Կեղծ-Դիոնիսիոսի գրութեան հայերէն թարգմանութենէն, զոր Ստեփանոս Սիւնեցի կատարած է, 712-ին, ինչպէս ինքը կ'ըսէ իր իսկ յիշատակարանին մէջ⁹: Ուրեմն Մ. Խորենացիի նամակը չ'կրնար Բ. դարէն առաջ շարադրուած ըլլալ:

ԿԵՂԾ-ՆԻԿՈԴԻՄՈՍԻ ԵՒ ԿԵՂԾ-ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԱՆԿԱՆՈՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐԸ

Խորենացիի վերադրուած նամակին մէջ օգտագործուած կ'երևին նաեւ Կեղծ-Նիկողիմոսի¹⁰ և Կեղծ-Յովհաննէսի վերափոխման մասին գրուած անկանոն գիրքերն ալ, ինչպէս հետեւեալ համեմատութիւնները մեզի կը ցուցնեն:

ԿԵՂԾ-ՆԻԿՈԴԻՄՈՍ

«Եւ յարուցեալ Մարիամ տարածեաց զձեռն իւր ի նմանութիւն խաչի, եկաց յաղօթս և ասէ... Ո՛վ Հայր ամենակալ բարերար և բարեգործ, որ առաքեցեր զմիածին որդիդ ի փրկութիւն ազգի մարդկան, որ եկն զգեցաւ զմարդկային կերպարան յաղախնոյ քո...», (էջ 453):

ԿԵՂԾ-ՆԻԿՈԴԻՄՈՍ

«... աւանդեաց զհոգին ամենասուրբ Կոյնն Աստուածածին... Յայնժամ ամբոխ յուզեալ ի հրէից և հասեալ ի վերայ, կամէին յափշտակել

գիւղիւնին յերկրորդ ամի թագաւորութեան Փիլիպպոսի թարգմանեցաւ զերես այս սրբոյն Դիոնիսիոսի Արիստագացիի ստոյգ աւրինակաց ի կոստանդնուպոլսի ի ձեռն Գաւթի հիւպատոսի և թագաւորական սեղանոյն կենտրոն և ի ձեռն Ստեփանոսի բաժանայի և քերական աշակերտի Տեառն Մովսէսի Արեւեաց եպիսկոպոսի» Փիլիկ Կայսրը 711-713 թագաւորեց, ուստի թարգմանութեան տարին կ'ընայ 712:

(10) «Երանելոյն Նիկողիմոսի ասացեալ յաղագր Ննջման Մարիամու Աստուածածնի և միշտ Կուսին» Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց. վեհաժողով, 1898, էջ 450-478:

մելով յափշտակել զմարմին Կուսին և հարին ամենեքեան կուրութեամբ: Իսկ այր ոմն անուն Սոփոնիա, բուռն եհար... և ձեռք Սոփոնեայ կախեալ յարմկացն զմահաացն, լայր և աղաչէր այրն եղուկ զինքն կոչելով...», (էջ 293):

Վերջին համեմատութեան մէջ կարեւոր տարբերակ մը կը նշմարուի անշուշտ. այսինքն զազաղին զաչող հրեային անունը, որ Խորենացիի նամակին մէջ «Սոփոնիա» կը կոչուի, իսկ իր աղբիւրին մէջ յիշատակուած է: Այս տարբերակը բնականաբար ուրիշ աղբիւր մը ենթադրել կու տայ մեզի, և որովհետեւ մենք այդ անունին չհանդիպեցանք նոյն դէպքը պատմող ուրիշ շատ անկանոն գրուածքներու մէջ, բացի Կեղծ-Յովհաննէսի անկանոնէն, կ'ուզենք ենթադրել թէ Մ. Խորենացիի վերադրուած նամակին շարադրողը աչքի առջեւ ունեցած ըլլայ նաեւ վերջին յիշած անկանոն գրուածքն ալ:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Իսկ նա (Ս. Բարդուղիմէոս) եկեալ ի Հայս գնաց յերկիրն Մոգուց և Պարսից և հասեալ ի քաղաք թագաւորութեան նոցա, որոյ այժմ ասի Խորասան բարբառովն իւրեանց, արար ընդ մէջ կրակարանին սիւն լուսոյ հրեղէն և կալեալ զսուրբ պատկերն ընդդէմ արեգակնի և արեգի զճառագայթս նոցա և խաւարեցոյց զվեց ժամ...», (էջ 294):

Երկու հատուածներու համեմատութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի, նմանութեան հետ կարեւոր տարբերութիւն մը կը ցուցնեն, միեւնոյն դէպքը պատմելու մէջ: Այսինքն, մինչ Ս. Բարդուղիմէոսի վկայարանութիւնը կ'ըսէ թէ առաքեալը ձեռքը երկինք բարձրացնելով խաւարեցուցած ըլլայ արեւու ճառագայթները, Մ. Խորենացիի վերադրուած նամակը կ'աւելցնէ թէ Տիրամօր պատկերը վերցնելով կատարած ըլլայ նոյն հրաշքը: Ասկէ կը հետեւի ուրեմն թէ Մ. Խորենացիի նա-

զմարմին ամենասուրբ Կուսին. և անկաւ ի վերայ նոցա անտեսութիւն և խաւարեցոյց զնոսա: Բայց մի ոմն ի հրէից անտի ընթացաւ, բուռն եհար զհանդերձից... Եւ իսկոյն վաղվաղակի հատան ձեռք նորա ի կրկնուածս արմկան... լայր և ողբայր զթշուառացեալ անձս, եղուկ զինքն ասելով», (էջ 472):

Ս. ԲԱՐԴՈՒԳԻՄԷՈՍԻ ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խորենացիի վերոյիշեալ նամակին կարեւոր մէկ մասն ալ՝ Բարդուղիմէոս առաքեալին դերն է Տիրամօր պատկերը Հայաստան բերելու մէջ: Եւ այս առթիւ հեղինակը կը նկարագրէ Բարդուղիմէոսի ճամբորդութիւնը դէպի Հայաստան: Ահա այս նկարագրութեան մէջ կը կարծեմ տեսնել նաեւ Մ. Խորենացիի գրութեան կախումնաւորութիւնը Բարդուղիմէոսի վկայարանութենէն¹¹:

ՎԿԱՅԱՐ. ՍՐ. ԲԱՐԴՈՒԳ.

«Գնաց ի կողմանս Պարսից և Մոգուց և հասեալ մինչեւ ի տեղի պաշտաման կրակարանի նոցա, զոր պաշտէին օրինօք մոգութեան, և համբարձեալ զձեռս իւր յարեւելս ընդդէմ արեգակնի զոր պաշտէին, և արեգի գնա և զգորու թիւն ճառագայթից նորա պակասեցոյց մինչեւ ցվեց ժամ աւուրն», (էջ 23):

մակը շարադրողը, առաջնորդ ունենալով հանդերձ Բարդուղիմէոսի վկայարանութիւնը, անոր մէջ աւելցուցած է Տիրամօր պատկերին վերաբերեալ մասը: Եւ որովհետեւ Բարդուղիմէոսի վկայարանութիւնը գրողը՝ չի ճանչնար «Պատկերի պատմութիւնը» անոր յարակից աւանդութիւններով, և բոլորովին լռութեամբ կ'անցնի

(11) «Վկայարանութիւն սրբոյն Բարդուղիմէոսի Առաքելոյ» Սոփերը Հայկական ԺԹ. Վեհաժողով, 1854:

Բարդուղիմէոսի այն արարքներուն վրայէն որոնք կապ ունին Տիրամօր վերափոխման հետ, հետեցնելու է թէ Ս. Բարդուղիմէոսի վկայարանութիւնը զրոյդ չէր ճանչցած Մ. Խորենացիի նամակը, մինչ այս վերջինս ճանչցած էր զինքը:

ՁԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

«Վերափոխման ճառի և Տիրամօր պատկերի պատմութեան» իբր հեղինակ ծանօթ է Հայ Մատենագրութեան մէջ Չաքարիա կաթողիկոս և Մ. Խորենացի: Երուսաղէմի մատենադարանի թիւ 413 Ձեռագրին մէջ հետեւեալ վերնագրով կը յիշուին այս երկու հեղինակներու գործը: «Չաքարիայ կաթողիկոսի և Մովսէսի քերթողի ի փոխումն Աստուածամար և պատկերի նորին» այսինքն այդ երկու ճանկերը իբր մէկ ճառ ըլլային՝ երկու հեղինակներէ շարադրուած: Այս պարագան՝ Յ. Մանանդեանի ենթադրել տուած էր թէ Մովսէս ֆերթողը «Չաքարիա կաթողիկոսի հետ գրել է այդ ճառը»¹²: Սակայն Ա. Աբրահամեան¹³ խնդիրը զրապէս քննելով, ցոյց տուաւ թէ այդ վերնագիրը կրող ճառը՝ երկու տարբեր հեղինակներէ գրուած երկու զատ ճառեր են, մէկի վերածուած ուր ատեն՝ նիւթի նոյնութեան պատճառով: Ստոյգ ըլլալով որ վերափոխման վրայ երկու տարբեր հայ հեղինակներէ՝ տարբեր ճառեր ունինք, բնական կու գայ անոնց իրարու հետ համեմատութիւնը: Հ. Բ. Սարգիսեան ալ նկատած ըլլալով այս երկուքին նմանութիւնը հետեցուցած է, թէ «Չաքարիա կաթողիկոս Թ. դարուն ճանչցած ու կըրկնած է Խորենացիի Ս. Կուսին պատկերի

պատմութիւնը, այն դարերէն շատ ժամանակ առաջ գրուած»¹⁴:

Մինչ ընդհակառակն, ձեռքի տակ ունենալով Չաքարիա կաթողիկոսի վերափոխման ճառը, կը տեսնենք թէ ան ոչ միայն կրկնած չէ Մ. Խորենացիի վերադրուած նամակը, այլ անկներեւ է թէ և ոչ իսկ ճանչցած ու տեսած ըլլայ զայն:

Վասնզի Չաքարիա կաթողիկոս վերափոխման պատմութիւնը ըրած միջոց լայնօրէն կ'օգտուի թէ՛ Կեղծ-Դիոնիսիոսէն և թէ՛ Կեղծ-Նիկողիմոսէն, բայց երբ Խորենացիի համաձայն կը պատմէ Տիրամօր թաղումի ուշ հասնող առաքեալին զրուարձը՝ հոն փոխանակ Բարդուղիմէոս առաքեալին անունը տալու, թովմաս առաքեալինը կը յիշէ. ու չի յիշեր ամենեւին Բարդուղիմէոսի անունը և անոր հետ կապուած պատկերի պատմութիւնը:

Ասկից, բնականաբար, կրնանք հետեցնել թէ Չաքարիա կաթողիկոս ճանչցած չէ Մ. Խորենացիի վերագրուած նամակը. ապա թէ ոչ շատ բնական պիտի ըլլար հայկական նուիրական աւանդութիւնը զետեղելու իր ճառին մէջ փոխանակ նոյն դերը յանձնելու թովմաս առաքեալին, յունական աւանդութեան համեմատ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամբողջութեամբ մեր ըսածները կը հետեցնենք, թէ

ա. - Մ. Խորենացիի վերագրուած նամակը ուղղակի կախում ունի Կեղծ-Դիոնիսիոսի առ Տիտոս գրած նամակին հայերէն թարգմանութենէն, որ 712-ին կատարեց Ստ. Սիւնեցի:

բ. - Նամակի շարադրողը օգտագործած է կամ առաջնորդ ունեցած է ուրիշ վկայարանական գրութիւններ, որոնք Ե. դարէն յետոյ գրուած են:

գ. - Չաքարիա կաթողիկոս Թ. դարուն ճանչցած չէ Խորենացիի վերագրուած այս նամակը:

Եւ հետեւաբար նամակը շարադրուած է անպայման Բ. դարէն վերջ և հաւանաբար երեւան ելած չէր տակաւին Թ. դարուն:

Յաջորդով մենք կը յուսանք դեռ լուսաբանել երեք կէտեր: Այն է՝ թէ արդեօք նամակի հեղինակը նոյն՝ թէ տարբեր անձ

է՝ պատմագիր Մովսէսին հետ. երկրորդ՝ թէ ինչ եղած է Կեղծիքի շարժառիթը. երրորդ՝ թէ մերձաւորապէս ո՞ր թուականին շարադրուած է նամակը:

Հ. Պ. ՀԱՄԵԼԵԱՆ

(Շարունակելի)

Ա Ռ Ա Ի Օ Տ

Առաւօտուն արթնցայ, երբ լոյսն ինկած էր վերաս, Ոսկեշառայլ թեւերով, խորհրդալի մեծ թռչուն, Կը շիջէին առ տակաւ քաղցր թմբիւր և երազ, Ու պարտէզէն կը հասնէր աղբիւրին ձայնը հնչուն:

Խորհեցայ թէ պիտի գայ օր մը որ լոյսն իմ վերաս Երբ տարածուի, պիտի ես չըկարենամ կոյր աչքերս Բանալ իրեն, ըլլալով բանտարկուած և անհաս, Եւ պիտի խոր թափանցէ հողը տամուկ սրտէս ներս,

Ու պիտի զիս պարտէ մը դռայլ բըրձ մը հանգոյն... Սուրբ օրհնուած Առաւօտ, Սիրոյ, Կեանքի Առաւօտ, Պիտի տանիմ ինծի հետ գոնէ՛ ճաճանչ մը տօգոյն,

Որպէսզի դու շղթայես աշխարհն ամբողջ իմ հոգւոյն, Եւ աճիւնիս մէջ ըզգամ սոստիկ ըզճանքն, ու կարօտ Ըլլամ քեզի, լուսահեղ և անսահման Առաւօտ...

ԱՐՄԵՆ ԵՐԿԱԹ

(12) Հ. Մանանդեան, Անդ. էջ 155.

(13) Աշոտ Աբրահամեան, «Խորենացու Վերագրվող - Աշխարհացոյց - Ի հեղինակի հարցի շուրջ» Ցերեւան, 1940, էջ 86-91.

(14) Բազմավիշ ձԸ. (1950), էջ 215.